

19.Yüzyıl mezbaha reformu ve Osmanlı'daki yansımaları

Sinem Burcu UĞUR¹, Seda TAN²

¹Antalya/Türkiye.

²Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi AD, TR-07070, Antalya/TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

kasap
mezbaha reformu
Osmanlı Devleti

Key Words:

butcher
slaughterhouse reform
Ottoman State

Geliş Tarihi: 28.02.2019
Kabul Tarihi: 06.03.2019
Yayın Tarihi: 30.06.2019
Makale Kodu: 533919

Sorumlu Yazar:

SB. UĞUR
(ssinemebalkan@live.com)

ORCID:

SB. UĞUR: 0000-0002-4984-4015
S. TAN: 0000-0002-3622-1038

ÖZ

Şehirlerin iase temini, yönetim şekilleri ne olursa olsun devletlerin temel kaygılarından olmuştur. Devlet yöneticileri, meşruiyetlerini sağlamanın yolu olarak halkın temel gereksinimlerinden olan beslenme ihtiyacını karşılamaya ve bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmaya önem vermişlerdir. Halkın et ihtiyacını önceleri şehir merkezinde bulunan, kesim işlemini dükkânının avlusundaki alanlarda gerçekleştiren özel kasaplar karşılamıştır. Ne var ki şehirlerin büyüyüp kalabalıklaşmasıyla birlikte artan et ihtiyacı, her gün çok fazla sayıda çiftlik hayvanının şehirlerin merkezinde kesilmesine yol açmıştır. Yarattığı rahatsız edici görüntünün yanı sıra sağlıksız çevre koşullarına sebep olması, hayvan kesim faaliyeti acil müdahale gerektiren bir soruna dönüşmüştür. Bu konu 18. yüzyıldan itibaren, hümanistlerin de girişimiyle bir reform kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır. Et iasesinin halkın sağlığını tehdit etmeyen ve şehrin görseline zarar vermeyen koşullarda yapılmasını sağlamak için, devlet eliyle halk mezbahaları açılmıştır. Bu bağlamda çalışmada, et temini sorununa cevaben ortaya çıkan mezbaha reformu ele alınmıştır. Reform kapsamında Avrupa'nın en büyük anakentlerinden olan Viyana, Berlin, Londra ve Chicago şehirleri bol hayvan stoku bulundurmaları ve yoğun bir kesim faaliyeti sürdürmeleri bakımından incelenmiştir. Aynı dönemler içinde Osmanlı'daki dinamikler de araştırılmış, bu örnekler üzerinden yapılan kıyaslamalarla Osmanlı'daki mezbaha reformunun özgün yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

19th century slaughterhouse reform and its reflections in the Ottoman Empire

ABSTRACT

Providing food supplies has been one of the main concerns of the states, regardless of their regime. State administrators, as a way to ensure their legitimacy, were sensitive to meet the basic needs of the people and to make the necessary arrangements in this regard. Formerly, the meat required by the public was supplied by private butchers who performed the slaughtering in the areas of their shop's courtyard. However, the increasing demand for meat due to the growth of the cities, led to the large number of farm animals being cut at the center of the cities every day. Thus, animal slaughtering turned into a problem requiring immediate intervention because it created an uncomfortable appearance and caused unhealthy environmental conditions. From the eighteenth century onwards, this problem began to be considered within the framework of a reform. The attempts of humanists were also influential in this evaluation. To provide meat in conditions that did not threaten the health of the people and did not harm the visual of the city, public slaughterhouses were opened. In this context, in this study, the slaughterhouse reform that emerged in response to the problem of the supply of meat was discussed. Within the scope of this reform, the cities of Vienna, Berlin, London and Chicago, which are among the largest metropolises in Europe, were examined. The reason for choosing these cities was that they had in abundant stock of farm animals and that slaughtering work was quite dense in these cities. In the same periods, the dynamics of the Ottoman Empire were researched and the original aspects of the Ottoman slaughterhouse reform were tried to be revealed through the comparisons made on these examples.

GİRİŞ

Modern kesimhanenin ortaya çıkışı, Batıda hayvan kesimine ilişkin hassasiyetin radikal biçimde değişmesine atfedilir. Söz konusu tarihsel zemin, günümüzdeki duyarlılıklarla çağdaş kesim sektöründeki gelişime de temel oluşturmuştur. Buna göre hayvanlarla günlük teması normalleştirecek biçimde kurulan sosyo-ekonomik yapı, hayvansal ürünlere olan talepteki artışla birlikte zaman içerisinde yerini hayvanın kamusal alandan hem fiziki hem de psikolojik olarak uzaklaştı-

rıldığı yeni bir sosyo-ekonomik modele bırakmıştır. Böylece, önceleri tükettiği hayvanın başını, karkasıyla birlikte tezgâhta sergilemekte sakınca görmeyen insan, beslenmesi gereken nüfusla orantılı olarak artan ve bir katliam görüntüsü halini alan yoğun kesim karşısında, zamanla tükettiği şeyin kaynağına ilişkin tüm bilgisini unutmak istemiştir (1). Katliam manzarası haline dönüşen kesim pratiklerinin verdiği rahatsızlığa reformcuların 'devlet denetiminin gerekliliği' yönündeki baskıları eşlik etmiş ve et arzının yeniden yorumlanması için meşru bir zemin hazırlamıştır. Nihayetinde, kesim işlemini arka bahçelerde ale-

nen yapılan bir eylem olmaktan çıkararak bir yapının içine yani 'perde arkasına' gizlemek üzere adım atılmıştır. Hayvanların, devlet denetimindeki yapılarda kesildiği ve halk mezbahası olarak nitelenen bu merkezleştirilmiş kurumun ilk örnekleri 19. yüzyıl başlarında Fransa'da (Paris) görülmüştür. Paris örneğini Viyana, Milan, Zürih gibi diğer önemli merkezler izlemiştir. Ancak gerek halk sağlığına yönelik endişeler, gerekse mezbahayı tamamiyle görünmez yapmaya yönelik toplumsal dürtü, bunun kısa bir zaman sonra ve ikinci adım olarak halktan tamamıyla uzaklaştırıldığı kırsal alanda konumlandırılmasına neden olmuştur. Uygulamadaki farklılıklarla birlikte bu pratik, ortak bir değer olarak tüm kıta Avrupa'sında benimsenmiştir (2).

Söz konusu çalışma 19. yüzyılda şehirlerin büyümesi ve nüfusun kalabalıklaşmasına bağlı olarak önemli bir sorun haline gelen sağlıklı koşullardaki et arzını temine yönelik ortaya çıkan mezbaha reformu ile bu reformun Osmanlı topraklarındaki yansımaları hakkında temel bazı tespitlerde bulunabilmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın ortaya çıkış gerekçesi, 19. yüzyıl mezbaha reformu (ortaya çıkışı ve genel seyri) ve bunun Osmanlı'daki yansımaları hakkındaki literatürün yetersizliğidir. Konu ne Osmanlı tarihi araştırmalarında ne de Türk veteriner hekimliği tarihi araştırmalarında detaylı olarak ele alınmıştır. Çalışma için seçilen tarihsel aralık, hem reformun ilk defa olarak gözlemlendiği Batılı kaynaklarda hem de hemen hemen aynı tarihlerde gündeme geldiği Osmanlı topraklarındaki uygulama aralığı olan 19-20. yüzyıllardır. Çalışmada, konu iki ana bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde mezbaha reformunun Batılı büyük ana kentlerdeki genel seyri, ikinci bölümde ise söz konusu ana kentlerle kıyaslanarak Osmanlı'daki uygulamaları ve çeşitli tepkiler incelenmiştir.

GEREÇ ve YÖNTEM

Çalışmanın ana materyalini 19. yüzyıl başlarında Batıda dört büyük anakent olan Viyana, Berlin, Londra ve Chicago şehirlerinde mezbaha reformunun gelişimi ile halk mezbahalarının açılışını konu alan yabancı literatür yanı sıra uygulamanın Osmanlı örneklemindeki yansımalarının anlaşılmasını sağlayacak arşiv kayıtları oluşturmuştur. Birincil kaynak niteliğindeki söz konusu arşiv belgelerine Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın Osmanlı Arşivi kısmında yer alan muhtelif fondan ulaşılmıştır. Belirtilen materyaller, tarih araştırmalarında kullanılan temel yöntem olan analiz/sentez yönteminden yararlanılarak incelenip değerlendirilmiş ve böylece 19. yüzyıl mezbaha reformu ile bunun Osmanlı Devleti'ndeki pratikleri (benzeyen ve ayrışan yönleri) ortaya konmaya çalışılmıştır.

BULGULAR

Arka Bahçeden Perde Arkasına: Halk Mezbahalarının Ortaya Çıkışı ve Endüstrileşmesi

Kendine özgü koşulları yanında benzerleriyle ortak yönlere sahip Berlin mezbahası söz konusu çalışmada ele alınması tercih edilen ilk örnektir. Dorothee Brantz'in detaylı çalışmasından (2) yansıdığı kadarıyla Berlin'de Paris'ten çok daha önce hayvan kesimlerinin toplu olarak yapıldığı ve bir anlamda kamu mezbahası olarak nitelendirilebilecek üç kesimhane mevcuttur. Ancak bunlar hijyenik olmaktan çok uzak koşullardadır. Buna rağmen varlıklarını 19. yy başlarına kadar sürdürmüşlerdir. Bu

mezbahalardan ikisi 1810 yılına gelindiğinde şehrin sulh hâkimi kararıyla kapatılmışlardır. Böylece, Paris'te mezbaha reformlarının popüler hale geldiği süreçte Berlin'de tam aksi bir görüntünün yaşandığı izlenmektedir. Bunun en çarpıcı sonucu ise kasapların dükkânlarını arka bahçelere taşımaları ve et arzının kontrolünü ellerine almalarıdır. Aynı tarihlerde kasap loncasının tasfiye edilmesi ve buna dair tüm kontrol ve sınırlamaların ortadan kalkması bu sınıfa faaliyetlerinde bir kat daha serbesti sağlamıştır. Ancak et kalitesi bakımından değerlendirildiğinde tam tersi bir denklem söz konusudur (2). Yaşanan bu otorite boşluğuna 1860'larda tecrübe edilen trişin salgınları da eklenince kamu sağlığı ve gıda güvenliği konusunda şiddetli tartışmaların kapısı aralanır. Zira bu tarihlerde her ne kadar bozulmuş etin insan sağlığını tehdit ettiği bilinmekte ise de salgınların neden olabileceği toplu ölümler yeni tecrübe edilmektedir. Bu durum etteki potansiyel tehlikeler konusunda ciddi bir farkındalık yaratmıştır. Böylece başlarında Rudolf Virchow¹(3) ve A.C. Feit gibi isimlerin yer aldığı reformcular tarafından et arzı konusundaki karar sürecinin bireysellikten uzaklaştırılması ve devlet denetimindeki kurumlarca düzenli et muayenesinin başlatılması tartışılmaya başlanır. Reformcuların kasap faaliyetleri arka bahçelerde sürdürdüğü müddetçe et güvenliğinin, dolayısıyla gıda güvenliği ve kamu sağlığının korunamayacağı yönündeki dayatmaları, sonunda şehir yönetiminin konuyla ilgili bir adım atmasını sağlamıştır. Bir teftiş heyeti gönderilerek diğer Avrupa ülkelerindeki mezbahalar kurulum, idare, üretim ve verimlilik yönlerinden incelenir (2). Bu incelemelerin Berlin'deki mezbaha reformu açısından belki de en önemli sonucu; halk mezbahalarının kurulumları ile faaliyetlerinin devlet denetiminde yürütülmesinin gerekliliğini göstermesi olmuştur. Bir diğer söylemle "halk sağlığının kasaplar veya herhangi bir diğer özel girişimcinin insaf ve inisiyatifine bırakılamayacağı fikri" kabul görmüştür. Böylece halk mezbahalarının önündeki en büyük engel olan mevzuat yokluğunun aşılması aşamasına geçilmiştir. Reformcuların büyük çabalarına bir cevap olarak Prusya Senatosu 1868'de mezbaha yasasını onaylar (2, 4). Bu yasayla birlikte mezbaha açma yetkisi şehir yönetimlerine verilmektedir. Belediyeler ayrıca hayvan denetimi için düzenleme yapma konusunda da yetkilendirilmişlerdir ki bu uygulamalar ancak veteriner hekimler veya diğer uzman personel tarafından yürütülmesi gereken veteriner hekimliği uygulamalarına –özellikle de et muayenesine– işaret etmektedir. Ancak mevzuat engelini aşılması olmasına karşın Berlin Belediyesi üstlenmek zorunda kalacağı mali yükü gerekçe göstererek elindeki yetkiyi kullanmak istemiştir. Bu durumu Brantz (2), 'Berlin'deki reformun en belirgin engeli inisiyatif değil konsensüs eksikliğidir' ifadesiyle yorumlamaktadır. Hâlbuki bu tarihte (1870'li yıllar) Berlin'de 1.000'i aşkın bağımsız kasap tarafından işletilen 780 kadar özel kesimhane vardır ve bunların yarattığı olumsuz koşullar İngiliz Kentel Reformcu Edwin Chadwick tarafından Berlin'in dünyanın en pis şehri olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (2).

Berlin, reformun öngördüğü halk mezbahasına (Berlin's Central Viehhof) ancak 1881'de sahip olabilmıştır (4). Bu başarıda reformistlerin sıkı direnişi, basın, yerleşik halk ve Berliner Arztekammer, Berliner Institut für Gesundheitsforschung gibi sağlık örgütlenmelerinin dayatmalarının bü-

1 R. Virchow, trişin konusundaki çalışmalarıyla ünlü bir patalogdur. Aynı zamanda Berlin şehir konsülünün aktif üyelerindedir.

yük etkisi vardır. Şehrin maddi yapılanmasındaki farklılaşma ise reformun hayata dökülmesinde sayılamadan geçilemeyecek diğer belirleyici etkidir. Zira şehir nüfusu 1820'de 160.971 iken 1860'ta bu rakam üç katının üzerine çıkmıştır (2).

Çalışma için seçilen ikinci örnek, et üretimi ile kent peyzajını radikal düzeyde dönüşüme uğrattığı ifade edilen Chicago Union Stockyards'tır (CUS). CUS'un hayvan kesim ve işleme endüstrisinin gelişmiş halde olduğu Cincinnati, St. Louis ve Kansas City gibi örneklerle kıyasla ön plana çıkmasında özellikle demiryollarına yapılan yatırım temel etken olmuştur (1,5). Ancak, şüphesiz ki şehrin endüstriye yönelik tarihsel altyapısı da önemli ölçüde belirleyicidir. Kaynaklar, şehirde et kesim faaliyetlerinin 1823'ten, ham paketlemenin ise 1827'den itibaren başlamış olduğuna işaret etmektedirler (5). Farklı zaman dilimlerinde şehrin farklı coğrafi alanlarında kurulan hayvan depolarından² sonra CUS nihayet 1865'te Chicago nehrinin güney kolundaki 320 dönümlük devasa bir arazide o tarihe kadarki en büyük kesim ve işleme tesisi olarak kurulmuştur. CUS, kuruluşuyla birlikte Batı'daki et kesim ve işleme endüstrisinin lideri haline gelmiştir. Karkas et sevkine olanak tanıyan soğutma pratikleri, mezbaha atıklarının nakliyesi ve et paketlemede sergilediği başarı (6), CUS'un endüstrinin mekanizasyonu konusunda da öncü bir kuruluş olmasını sağlamıştır. Ancak perde arkasına bakıldığında, tarihin gördüğü en büyük yapılardan biri olarak tanımlanan bu işletmenin çalışanlarına aşırı yoksulluk, kalabalık, suç ve çevre kirliliği ile çevrelenmiş bir yaşamı dayatmış olduğu da yadsınamaz bir gerçek olarak belirmektedir. Bunlar, şehirden tecrit edilmiş haldeki gecekondu mahallelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir ki, bu tarz bir mekânsal ayrıştırma uygulamasına diğer örneklerde rastlanmamakta yahut böyle net bir biçimde seçilememektedir (1).

Çalışmanın bir diğer örneği, Londra'nın endüstriyel halk mezbahası Smithfield Market'tir. Kurumun ortaya çıkış süreci ile yarattığı toplumsal sonuçlar, araştırmacıya dikkat çekici veriler sunmaktadır. Kaynaklar, reform öncesinde Londra'da halk mezbahaları lehine çok şiddetli bir kampanyanın yürütüldüğünü bildirmektedir (7).³ Bunun temelinde de diğer bazı örneklerde gözlemlendiği üzere şehrin büyük bir hızla büyümesinin neden olduğu problemler vardır. Zira Londra, 19. yüzyılın başından ortasına kadar olan süreçte nüfusunu ikiye katlayarak 2,3 milyona ulaşmış dev bir anakent görünümündedir. Bu nüfusun şehirde toplanarak ele alınan tarihlerde dünyanın en büyük kentsel alanını oluşturması, buna koşut olarak şehirde kesilip tüketilen hayvan miktarının da beslenecek nüfusla orantılı bir nicelikte olması ciddi problemler doğurmuştur. Şehir merkezindeki tek sığır pazarına doğrudan bir demiryolu bağlantısı olmadığından tüm kesimlik hayvan sevkıyatı şehir için-

den yürütülmeye çalışılmış, bu ise kamusal alanda büyük bir kargaşa yaratmıştır.⁴ Maclachlan (7), yaşanan durumu '*başka hiçbir kentsel alan, şehrin göbeğinde bu kadar büyük miktarda çiftlik hayvanı idare edip bu kadar geniş çaptaki mekânsal bir alanda kesim faaliyeti yürütmeye girişmemiştir.*' ifadesiyle dile getirmektedir.

Ortaya çıktığı coğrafyanın kendine özgü sorunlarına cevap arayışı karşısında organize edilen Smithfield Market, neden olduğu toplumsal sonuçlar bakımından da incelenmeye değer bir örneklem olmuştur. Bu bağlamdaki en dikkate değer tespit, diğer örneklerde olduğu üzere et arzını sağlayan bir önceki örgütlenme biçimi olan kasap esnafının tepkileridir. Kasaplar, Londra'da da reform karşıtı tavrın başlıca temsilcileri olmuşlardır. Zira burada da özel sektörün et kesimi, halk mezbahası lehine olarak yasaklanmıştır. Bununla birlikte Londra'nın nüfuzu oldukça fazla olan ve siyasi örgütlenme içindeki kasap esnafı 'özel mülklerinin çıkarlarını' sonuna kadar koruyarak özel kesimhanelerinin varlığını 20. yy.'a kadar ayakta tutmayı başarmışlardır.

Çalışmanın son örneğini Viyana'nın Saint Marx mezbahası oluşturmaktadır. Bu işletme 1851'de açılmış, yapısal olarak kendinden yaklaşık 40 yıl önce Paris'te açılan seleflerini (1807, 1809) referans almıştır. Yerel otorite kasap kesimlerinin yalnız burada yapılmasını dayatınca, 1879-1883 yılları arasında işletme et pazarı ve sığır pazarını da kapsayacak biçimde bir kompleks şeklinde yeniden örgütlenmiştir. 36.000 m²'lik bir alana sahip tesisin 5.000 sığır, 6.000 buzağı ve 6.500 domuzu barındırabilen salonlarıyla Avrupa'nın ele alınan tarihteki en büyük numunesi olduğu kaydedilmektedir. 1810-1914 arasına denk gelen yaklaşık bir asırda 10 kat artan bir nüfusun et ihtiyacı yanında temizlik problemlerine de cevap vermeye çalışmıştır. Kendi demiryolu bağlantısına sahip olması sayesinde kesim hayvanları üreticiden alınıp doğrudan buraya taşınabilmişlerdir. Ancak, halk sağlığı ve et hijyeni adına reformcularca olumlu olarak değerlendirilebilecek bu koşullar yanında Viyana mezbahası eleştirilere konu olabilecek bazı ironileri de bünyesinde barındırmıştır. Her şeyden önce, Fransız oda sistemine kıyasla iç denetimi kolaylaştıran Alman salon modelini benimsemekle ilk numunelere kıyasla çok daha modern bir görünüm arz eden yapı, bu anlayışa koşut biçimde sosyal yaşam alanlarının çevresinden de çıkarılarak şehrin tamamen dışında bir mekânda konuşlanarak, toplumdan tam anlamıyla soyutlanmıştır. İkincisi, diğer örneklerde olduğu üzere halk mezbahası burada da kasapların büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Mezbananın geleneksel sanatlarına gayri meşru bir müdahalede bulunduğunu iddia eden bu esnaf gurubu, tam manasıyla bir örgütsel çöküş sayılamayacaksa da belirgin bir finansal gerileme ve sosyal dışlanmaya maruz kalmışlar, hatta gazete manşetlerine bazılarının intihar haberleri yansımıştır (8).

Osmanlı'ya Özgü Pratikler

Avrupa'nın önde gelen büyük şehirleri örneklenerek genel seyri takip edilmeye çalışılan mezbaha reformunun Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları (benzerlikler ve farklılıkları), yukarıda da ifade edildiği üzere çalışmanın ikinci ana kısmını

2 Burada kullanılan terim, kesilecek hayvanların muhafaza edildiği yer anlamındaki stockyard'dır.

3 Maclachlan, özel kesimhaneyi bağımsız kasaplarca işletilen ve perakende satış yapan bir et dükkânının arka bahçesinde veya alt katındaki kesim tesisi olarak tanımlamaktadır. Buna göre halk mezbahası ise kesim öncesinde hayvanların barındırıldığı bir salona ve soğutma depolarına sahip ve çiftlik hayvanlarının muhtelif işlemden geçirildiği belediyelere ait büyük tesislerdir. Ian Maclachlan, A Bloody Offal Nuisance: the Persistence of Private Slaughter-houses in Nineteenth-Century London, Urban History, (2007) Vol.34(2), s.228.

4 Maclachlan, bunun görsel bir tasavvurunun yaratılabilmesi adına şöyle bir kıyaslama yapmaktadır; ABD'nin Batı'daki en büyük endüstriyel tesisi olan Chicago mezbahası sahip olduğu ulaşım olanaklarıyla birlikte 1861'de 177.000 baş hayvan işleyebilmişken, daha 1853'te Smithfield'a gelen canlı hayvan miktarı 277.000 baştır.

oluşturmaktadır. Ancak bu tarz bir kıyaslanmanın yapılabilmesi, her şeyden önce Osmanlı Devleti'nde 'et arzı' konusunda takip edilen devlet politikalarına ve mezbahalarında ana elemanlarından biri olduğu arz mekanizmalarının anlaşılmasına bağlıdır.

Bilindiği üzere Osmanlı toplumu Orta Asya yaşam kültürünün bir mirası olarak eti ekmekle birlikte tüketim zincirinin tepesine yerleştirmiştir. Bu durum etin hububatta olduğu üzere devletin denetleyici ve düzenleyici işlemlerinin ana malzemelerinden biri haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Zira Osmanlı merkez otoritesi başta başkent olmak üzere şehirlere gıda temini konusuna büyük kaygıyla yaklaşmıştır. Et arzı da bu kaygının bir sonucu olarak üreticiden tüketiciye ulaşana kadarki her aşamasında işlemlerinin diğer ana unsurlarında uygulandığı üzere sıkı biçimde denetlenmiş ve hassasiyetle organize edilmiştir (9). Arz yönlü ekonomik yapının bir yansıması olan bu organizasyonun sonucu olarak piyasada bol miktarda ve ucuz et bulunması, özellikle kış mevsiminde halkın et sıkıntısı çekmemesi beklenmiştir (10).

Et işlesine yönelik devlet organizasyonunun ilk halkasını 'et'in tedariki oluşturmuştur. Özellikle büyük bir askeri ve bürokratik kadroyu ve buna ek olarak zengin hinterlandına paralel biçimde geniş bir halk kitlesini besleyen (11) başkent İstanbul'a yönelik et arzının uzun yıllar boyunca celep-keşan adı verilen özel bir sistem dâhilinde karşılandığı bugün iyi bilinen bir konudur. Söz konusu sistemle Devlet, celep adı verilen sermaye sahibi hayvan tüccarlarına idari bölgeler tayin etmiş ve bunları İstanbul'un kasaplık hayvanlarını temin etmekle yükümlü kılmıştır (12, 13). Et arzı konusunda ilk kurumsal yapı olarak gösterilen (14, 13) bu sistem yerini 16. yüzyıl sonlarında koyun eminleri ve hassa kasapbaşılara, Tanzimat'tan sonra ise Ağnam Müdürlüğüne bırakmıştır (14). Temin yöntemi vb. pratikler değişse de dönemin piyasa koşulları nedeniyle devlet koyun tedariki meselesini hiçbir zaman kendi haline terk etmeyip denetim ve desteğini daima sürdürmüştür (14).

Devletin et işlemlerinin son basamağında 'kasaplar' yer almışlardır. Günümüzde akademik literatürde sınırlı sayıda olmakla birlikte kasap esnafı hakkında da önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir (15). Bu sayede merkezi otoritenin, et işlemlerinin bir parçası olan bu meslek gurubunu da tıpkı diğer arz unsurları gibi kendi haline bırakmayıp, özellikle başkent İstanbul'da sıkı bir denetim halinde tutmuş olduğu bilinmektedir. Sektörel güçlükler nedeniyle risk faktörü oldukça yüksek olan ve büyük bir sermaye gerektiren bu mesleğin icrasını sağlamak adına başta başkent olmak üzere taşrada da büyük şehirlerde kasap atamalarını kendi yapmış ve mesleki devamlılığı sağlamaya çalışmıştır. Böylece et arzı üzerindeki olumsuz etkenler minimize edilmek istenmiştir (15).

Çalışmanın ana malzemesi olan mezbahalar ise işlemlerinin üçüncü unsuru olarak tedarik mekanizmaları ile kasap esnafı arasında bir noktada yer almışlardır. Ancak, işlemlerinin içerisindeki büyük önemine karşın söz konusu kurumun tarihçesine yönelik araştırmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Osmanlı mezbahaları, akademik literatürde ya Osmanlı Devletinde şehir işlemleri/et arzını konu alan çalışmalarda veya et muayenesi/veteriner halk sağlığını konu alan çalışmalarda 'dolaylı' olarak

sözü edilen bir konu olmuştur⁵ (17). Bu konuya ilişkin ne veteriner hekimliği tarihçileri ne de Osmanlı tarihçileri tarafından hazırlanmış monografik bir incelemeye rastlanmamaktadır. Eldeki sınırlı veriden hareketle kurumun geçmişi hakkında bilinenleri şöyle özetlemek mümkündür; mezbahanın kökeni Selçuklu Devleti devrine kadar uzanmaktadır. Selçuklular, hayvan tüccarlarınca tedarik edilen koyun ve sığır cinslerinin toplu olarak kesimlerinin yapıldığı ve selh-hane adıyla anılan yapıların organizasyonunu sağlamışlardır. Bu işletmeler, merkezi otoritenin halk sağlığı ve şehirlerin temizliği konusundaki kaygısının bir sonucu olarak şehir dışında inşa edilmişlerdir (16). Halk sağlığı ile şehrin nezaletine yapılan bu atıf Osmanlılar döneminde de sürdürülmüştür. Osmanlılar da tıpkı selefleri gibi şehir temizliği ile halk sağlığını gözetecek nitelikte kesimevleri açmışlardır. Bunlardan bir kısmı mîrî olup ordunun ve devlet görevlilerinin ihtiyacını karşılarken bir kısmı da halkın ihtiyacını karşılamak üzere kasap esnafına tahsis edilmişlerdir. Ancak ister askerî sınıfın ihtiyacını karşılasın ister kasaplara tahsis edilsin tüm mezbahalar et işlemlerinin parçaları olarak devletin sıkı denetimi altında tutulmuşlardır (14).

Ne var ki sözü edilen bu düzen, gerek ülke içinde gerekse dünyada değişen dengelerin bir sonucu olarak 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde radikal bir dönüşüme uğramıştır. Mezbahalar da diğer arz mekanizmaları gibi bu değişimden etkilenen kurumların başında yer almışlardır. Serbest piyasa koşullarına geçiş, esnaf loncalarının işlevsizleşmesi ve buna bağlı olarak devletin merkezi denetiminin ortadan kalmasının kurum üzerindeki en belirgin sonucu, tıpkı Berlin örneğinde olduğu üzere kasap dükkânlarının alt katlarında veya arka bahçelerinde özelleşmek olmuştur (17). Diğer bir söylemle, devlet mezbahaları yerlerini özel kesimhanelere bırakmıştır. Ancak söz konusu süreç aynı zamanda Osmanlı şehirlerinin yapısal olarak büyük bir değişime maruz kaldığı ve bu değişimin bir sonucu olarak yerel yönetimlere devredildiği bir süreçtir (18). Çalışmanın ana malzemesi olan mezbahalar, kendi idare organları ve mali kaynakları ile şehir yönetiminin yeni kahramanları tarafından Batı ile hemen aynı süreçte ve buradaki reforma paralel biçimde bir kere daha ve yeniden yorumlanmıştır. Araştırmanın geri kalan kısmında söz konusu yeniden organizasyon işleminin Batılı anlam ve söylemdeki mezbaha reformuyla kıyaslanması yapılacaktır.

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Osmanlı uygulaması Batıdaki örnekleriyle kıyaslandığında asla bir endüstriyel kesimevi modeli sergilememiştir. Hatta gerek kurulum gerek donanım gerekse işleyiş bakımından çalışmanın birinci bölümünde ele alınan örneklerden çok farklı bir manzaraya sahip olmuştur. Batıya dönük belki de yegâne yönü et kesimini ve buna bağlı olan çeşitli hayvansal atığı, nihayetinde de sürece ilişkin istenmeyen görsel şehrin dışına taşımayı hedeflemesidir. Ancak pek çok örnekte, maddi olanaksızlıklara bağlı olarak bu ortaklık dahi ortadan kalkmaktadır. Zira yeni kurulacak mezbahalar için 'mutlaka' şehir dışında ve temiz su kaynakları yakınında bulunma şartı getirilmişse de belediyelerin kaynak

5 Melikoğlu, Sanal, Kızıltepe'nin Karaağaç mezbahasını konu alan çalışmaları, veteriner hekimliği tarihçileri tarafından bu konuyu ele alan önemli bir örnektir.

yetersizlikleri nedeniyle⁶ çok kere, restore edilmek ve donanım yönünden güçlendirilmek suretiyle şehir içinde bulunan eski örneklerden yararlanılmasına göz yumulmak durumunda kalmıştır⁷. Kaynak yetersizliğinin neden olduğu bu durum mevzuata da yansımıştır. Nitekim gerek 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'nda gerekse bunu takiben yürürlüğe konan yine aynı yıla ait Vilayat Belediye Kanunu'nda '*uygun yerlerde mezbahalar inşasıyla şehir içinde hayvan kesiminin yasaklanması ve umumi mezbahalar (halk mezbahaları) açılana kadar olan süreçte şehir içinde mevcut olan (eski) salbaneler haricinde mezbaha inşasına izin verilmesi*' (19,20) istenmektedir. Dolayısıyla Osmanlı örneğindeki 'mezbaha reformu'nun kapsamı daha çok bu gibi kurumların şehir dışına çıkarılmaları ve bu mümkün olamadığı takdirde ise şehir içinde modernize edilmeleri şeklindedir denebilir. Chicago, Viyana veya Londra örneklerindeki sığır pazarları, et pazarları, paketleme tesisleri vb. unsurları barındıran kompleks yapılardan ise kesinlikle bahsedilemez. Buna bağlı olarak mezbaha gerisinde ötekileştirilmiş bir toplumsal tabaka da oluş(-turul)mamıştır. Diğer bir söylemle Osmanlı mezbahası karakterize ettiği fiziki koşullar ve peyzaj düzenlemesiyle belli bir kesimin mekânsal olarak ayrıştırılmasına ve dolayısıyla toplumun bütününden kopmasına neden olmamıştır. Reformun öngördüğü asgari koşulları sağladığı söylenebilecek ilk halk mezbahası ise ancak Cumhuriyet döneminde açılabilmiştir (17).

İkinci olarak Osmanlı uygulaması Batılı örneklerinde olduğu üzere aydınların dayattığı bir uygulama olarak ortaya çıkmamış, Osmanlı'ya özgü pek çok diğer uygulama gibi tepeden gelen bir reforma işaret etmiştir. Ancak çok farklı kaynaklarca sahiplenilmiş olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Orduya ait birimler askeri istihkamata verdikleri zarar nedeniyle, liman şehirlerinde yerleşik yabancılar görsel kaygılarla, devlete ait sağlık kurumlarında çalışanlar ise barındırdığı potansiyel tehlike dolayısıyla mezbahaların şehrin dışına çıkarılmasını istemişlerdir. Fakat belirtmek gerekir ki bu örnekler özellikle şehir içinde bulunan eski mezbahaları konu edinip duyulan rahatsızlık üzerine dile getirilen ve bu suretle arşiv kayıtlarına yansıyan münferit vakalardır. Bu bağlamda uygulamaya yönelik en kararlı tavrı halkın dile getirdiğini söylemek gerekir. Şehir sakinlerinin konuyla ilgili dayatmalarının odağında da şehir temizliği ve içme sularının temizliği yer almıştır. Salgın hastalık riski ise yerli halkı tedirgin eden ve mezbahaların şehir dışında toplanmasına yönelik savunularına temel oluşturan bir diğer faktör olmuştur⁸.

6 Bu durum belediye idarelerini henüz kuramamış olan veya kurmuş olmakla birlikte kaynak yönünden daha şanssız olan küçük kasabalarda daha belirgin olarak.

7 Başkanlık Osmanlı Arşivi İdare Maarif Evrakı (BOA.İ.MF). Dosya No/Gömlek No:13/13; Başkanlık Osmanlı Arşivi Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (BOA.TFR.I.MN). Dosya No/Gömlek No:162/16131.

8 Başkanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye Evrakı (BOA. C. BLD.) Dosya No/Gömlek No:152/7552; Başkanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalem Meclis-i Vala Evrakı (BOA.A.MKT.MVL). Dosya No/Gömlek No:74/17; Başkanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalem Nezaret ve Devair Evrakı (BOA.A.MKT.NZD). Dosya No/Gömlek No: 368/11; Başkanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vala Evrakı (BOA. MVL). Dosya No/Gömlek No: 1046/55.

Reformun çok mütevazı bir örneğini temsil eden Osmanlı mezbahası, tıpkı Chicago, Londra, Berlin gibi büyük ana kentlerde organize olmuş benzerleri gibi toplumun bazı kesimlerinden olumsuz tepkiler almıştır. Bunların başında da celeplerin Osmanlı başkentinde gördüğü işlevi taşrada temin eden kasaplar yer almaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde örneklenen şehirlerin hemen hepsinde reform karşıtı kesimi temsil eden ve uygulamadan hem toplumsal dışlanma, hem de finansal düşüş bağlamında etkilendiği gözlemlenen kasapların, Osmanlı örneğinde de hem benzer hem de kendine özgü sonuçları tecrübe ettikleri gözlemlenmektedir. Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nde de kasaplar tıpkı Londra'da veya Viyana'da olduğu üzere uygulama öncesinde sıkı bir esnaf örgütlenmesine sahiplerdir. Ancak bu şehirlerden farklı ve özgün bir durum olarak Osmanlı kasapları mezbaha reformuna kadar olan süreçte toplumun refah düzeyi yüksek bir kesimini temsil etmemişlerdir. Zira Osmanlı merkezi otoritesi kasapları, şehir işesini sağlamakla sorumlu tuttuğu ve sıkı bir mali denetim sağladığı bir toplumsal grup olarak örgütlemiştir. Bir diğer söylemle bunlar, bir nevi sürgün politikasına tabi olarak sermayelerini şehir işesinin teminine harcamak zorunda bırakılmışlardır (15). Dolayısıyla et kesiminin mezbahalarda yapılmasının dayatılması sonrasında kasapların toplumsal refahlarında Viyana veya Londra örneklerindeki gibi radikal bir dönüşüm yaşandığını söylemek doğru görünmemektedir. Yani toplumdaki varlıklı bir kesimi temsil ederken sosyal anlamda dışlanacak kadar fakirleşmemişlerdir. Zaten sınırlı maddi olanaklarla çalışan bu grup açısından uygulamanın en belirgin sonucu mezbaha vergilerinin yarattığı yeni mali yükümlülükler olmuştur⁹. Kasaplar, bu sorunun üstesinden gelmek için uygulama öncesinde olduğu üzere uygulama sonrasında da ek gelir temin edecek uygulamalara yönelmişlerdir. Bu da çoğu kez kayıtlara kanuni olmayan yol ve yöntemler olarak yansımıştır. Öte yandan mezbahaların inşa ve işletme hakkını üzerlerinde barındıran belediyelere ihale yoluyla işletmeyi devir yetkisi tanınması, kasap esnafı için ayrı bir fon olasılığı yaratmıştır. Dikkate değer sayıdaki örnekte kasapların, belediyelerce inşa edilen mezbahaların kiracıları oldukları görülmektedir¹⁰.

Mezbaha reformunun Osmanlı'daki yansımaları hakkında söz konusu çalışma kapsamında dile getirilecek son konu başlığı; bu taraftaki örneklerin Batılı benzerleri gibi endüstriyel çağın fiziki, akademik ve teknik donanım ve birikimlerinden de yararlanamamış olduğudur. İncelenen arşiv kayıtları uygulamanın,

9 Başkanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem (BOA.DH.MKT). Dosya No/Gömlek No: 1634//68; Başkanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem (BOA.DH.MKT). Dosya No/Gömlek No: 2908/92; Başkanlık Osmanlı Arşivi Babialı Evrak Odası Tasnifi (BOA.BEO). Dosya No/Gömlek No:161844; Başkanlık Osmanlı Arşivi Babialı Evrak Odası Tasnifi (BOA.BEO). Dosya No/Gömlek No:2066/154930; Başkanlık Osmanlı Arşivi Babialı Evrak Odası Tasnifi (BOA.BEO). Dosya No/Gömlek No:833/62455.

10 Başkanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (BOA.DH.UMVM). Dosya No/Gömlek No:98/17; Başkanlık Osmanlı Arşivi Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (BOA.TFR.I.ŞKT). Dosya No/Gömlek No:144/14385.

ele alınan tarihsel kesitte özellikle demiryolu üzerinden organize edilmeye çalışılan taşıma ve nakil olanaklarından faydalanmış olduğuna veya böyle bir planlamanın yapıldığına yönelik hiçbir veri sunmamaktadır. İşletmelerin konumlandırılmasında şehre uzaklık temel ölçüt alınmış (19,20), ancak hayvan stoku veya pazara yakınlığın gözetildiğine ilişkin bir kayda rastlanmamıştır. Aynı şekilde Batılı benzerlerini maliyeti düşüren ve verimliliği arttıran yönleriyle rafine tesisler haline getiren soğutma teknikleri, üretim bantları vb. uygulamalardan da söz edilememektedir.

TARTIŞMA

Sonuç olarak çalışmanın sınırları dâhilinde şunları söylemek mümkündür; etin sağlıklı bir biçimde tüketiciye sunulması için gereken kontrol ve denetimi sağlayan mezbananın, bu yönüyle kökeni 19. yüzyıla uzanan ve günümüz çağdaş kesim sektöründeki gelişimin kaynağı olan modern bir kurum olduğu şüphesizdir (22). Ortaya çıkışında artan kentleşmeyle paralel biçimde et ihtiyacına olan talebin artması, buna koşut olarak gıda hijyeni konusundaki kaygıların derinleşmesi temel etken olmuştur. Böylece arka bahçelerden arındırılan kesim eylemi, teknolojik gelişmelerin sağladığı olanakla birlikte –tarımsal düzenden sanayi sistemine geçişin de bir sembolü olarak– şehir dışındaki büyük endüstriyel merkezlere taşınmıştır (1,21). Söz konusu gelişimde bilim adamları ve bürokratların başını çektiği aydınların dayatmaları belirleyicidir. Ancak kurum misyon yönünden farklı coğrafyalardaki hemen tüm örneklerde benzerlik göstermişse de çalışma biçimi ve yarattığı sosyal sonuçlar aynı olmamıştır(21). Bu bakımdan her bir örneği kendi münferit koşulları dahilinde değerlendirmek gereklidir.

Batılı örnekleriyle hemen aynı tarihlerde gündeme gelen Osmanlı reformuna bakılacak olursa, bunun kökeninin de artan nüfus, yoğunlaşan kentleşme ve bunun neden olduğu sorunlarda aramak gerektiği açıktır (22,23). Misyonu da, bu anlamda diğer örnekleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Bir diğer söylemle Osmanlı mezbanası etin sağlıklı koşullar dâhilinde tüketiciye sunulabilmesini, bunun için gereken uzman denetim ve gözetimini sağlayabilmeyi hedeflemiştir (22). Bu amaç doğrultusunda da tıpkı Batılı benzerleri gibi Osmanlı mezbanası da şehir dışında konuşlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu hedef –çoğunlukla maddi olanaksızlıklar nedeniyle– gerçekçi bir hedef olamadığı takdirde, reform eylemi daha çok şehir içindeki kadim kurumların modernize edilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Osmanlı örneği hiçbir zaman endüstriyel bir kurumu temsil etmemiştir. Zaten Türkiye'nin ilk endüstriyel halk mezbanası olan Karaağaç mezbanası, Osmanlı dönemindeki tüm çabaya karşın ancak Cumhuriyet döneminde açılabilmiştir (17). Osmanlı Devleti'nin sürece katkısı daha çok kurumun 'yeniden organizasyonu' olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede söz konusu işletmelerin eskiden olduğu üzere – fakat bu kez yerel yönetimler idare ve sorumluluğunda– merkezi otoritenin denetimi altına alınması ve modern şehir algısıyla uyumlu bir hale getirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır (24).

Sürece, Batılı örneklerin hemen tümünde ortak bir yön olarak şekillenen 'aydınların katkısı'nın Osmanlı'daki yansıması ne şekildedir, seçilememektedir. Reform eylemi bu tarafta daha çok merkezi otoritenin öngördüğü, sağlık kaygısıyla da daha çok halkın desteklediği bir girişim olarak şekillenmiştir. Diğer

bir deyişle tepeden inme bir reform olarak ortaya çıkan ancak halktan geniş destek gören bu girişimin katılımcıları, 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise radikal bir değişim göstermiştir. Zira Batılı örneklerinde olduğu üzere umumi mezbahaların (halk mezbahalarının) açılması gündeme gelmiştir. Ancak devletin uzun yıllar boyunca takip ettiği ekonomi politika ve uygulamaları sermaye oluşumunu engelleyici nitelikte olduğundan, imtiyaz yolu ile hayata dökülecek olan bu teşebbüsü üstlenmeye gönüllü olanlar daha çok yabancı yatırımcılar olmuştur¹¹.

Söz konusu çalışmada, Lee'nin (21) Batılı örnekler için dikkat çektiği (6) 'kültürel yön' kapsam dışı tutulmuştur. Osmanlı örneği, öldürme eylemini hangi kültürel mirası (doğu/batı) referans edinerek örgütlemiştir? Çalışma biçimi ülkeler arasında büyük çeşitlilik gösteren mezbaha, sosyal ve kültürel yönden Osmanlı örneğinde ne gibi sonuçlar yaratmıştır? Osmanlı mirası Cumhuriyet dönemine ne ölçüde aktarılmıştır? Bu gibi sorular ise başka konu başlıkları olup yeni araştırmalara gebe dir.

11 Başkanlık Osmanlı Arşivi Babiali Evrak Odası Tasnifi (BOA. BEO). Dosya No/Gömlek No:674/50518.

KAYNAKLAR

1. Fitzgerald AJ. A social history of the slaughterhouse: From inception to contemporary implications. *Human Ecology Review*. 2010;17:58-69.
2. Brantz D. Animal bodies, human health, and the reform of slaughterhouses in nineteenth-century Berlin. In: Lee PY, editor(s). *Meat, Modernity, and the Rise of the Slaughterhouse*. 1st ed. United States of America: University of New Hampshire Press; 2008. p. 71-89.
3. Saunders LZ. Virchow's contributions to veterinary medicine: celebrated then, forgotten now. *Vet Pathol.* 2000;37:199-207.
4. Mitsuda T. Entangled histories: German veterinary medicine, c.1770-1900. *Med. Hist.*, 2017;61:25-47.
5. Abbott E, Breckinridge SP. Women in industry: The Chicago stockyards. *Journal of Political Economy*. 1911;19:632-654.
6. Gavit CD. U.S.slaughterhouse industry: Masculinity, violence, and a call for feminist intervention. The University of Texas at Austin, Master of Arts Thesis; 2016.
7. Maclachlan I. A bloody offal nuisance: the persistence of private slaughter-houses in nineteenth-century London. *Urban History*. 2007;34:227-254.
8. Nieradzik L. Butchering and the transformation of work in the 19th century: The Viennese slaughterhouse Saint Marx. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2012;2:12-16.
9. Kökdaş İ. Celeps, butchers and the sheep: The worlds of meat in Istanbul in the sixteenth seventeenth centuries. Sabancı Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış). 2007.
10. Öztel M. Tanzimat Dönemi ve sonrasında İstanbul et piyasasını düzenlemek için alınan tedbirler. *History Studies*. 2013; 5:149-175.
11. Güran T. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar. 1st ed. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2014.
12. Kal'a A. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un et ihtiyacının temini için kurulan kasap ve celep teşkilatları (XIV, XVII ve XVIII. asırlarda). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi(-Basılmamış), 1985.
13. Doğru H. Rumeli'de celep-keşanlar. XIII. Türk Tarih Kongresi. 04-08 Ekim 1999;3:1675-1690.
14. Türkhan MS. 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un et iagesinin temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), 2006.
15. Faroqhi S. Osmanlı'da kentler ve kentliler. 5th ed. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2004.
16. Merçil E. Türkiye Selçuklularında meslekler. 1.st ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2000.
17. Melikoğlu Gölcü B, Osmanağaoğlu Sanal Ş, Kızıltepe A. Karaağaç mezbahasının tarihsel gelişimi üzerine bir çalışma. *Ulusal Gıda Referans Laboratuvarı Dergisi*. 2011;2:5-13.
18. Ortaylı İ. Tanzimat Devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840-1880). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2000.
19. Düstûr, Dersaadet Belediye Kanunu, 1(4),27 Ramazan 1294.
20. Düstûr, Vilayat Belediye Kanunu, 1(4), 27 Ramazan 1294.
21. Lee PY. Introduction. In: Lee PY, editor(s). *Meat, Modernity, and the Rise of the Slaughterhouse*. 1st ed. United States of America: University of New Hampshire Press; 2008. p. 1-12.
22. Aydın M. Mütareke döneminde İstanbul basınında Karaağaç Mezbahasına yönelik tartışmalar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2010;3:99-106.
23. Öztel M. Tanzimat Dönemi ve sonrasında İstanbul et piyasasını düzenlemek için alınan tedbirler. *History Studies*. 2013; 5(5):149-175.
24. Tan, S. Osmanlı Devleti'nde halk sağlığı uygulamalarına önemli bir örnek: Salhanelerin şehir dışına nakilleri. XIX. Türk Tarih Kongresi. 01-05 Ekim 2018, Ankara.